

Yunus Emre'nin Divanı'nda "Baş" İfadesinin Farklı Anlam ve Kullanımları ^{1 2}

Selim EMİROĞLU ³ - Mustafa ÇETİNKAYA ⁴

Başvuru Tarihi: 26.01.2023

Kabul Tarihi: 21.11.2023

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Türkçenin büyük ustalarından biri olan Yunus Emre, eserlerinde kullandığı söz varlığıyla Türkçeye yeni kapılar aralamış, özgün ifade ve imgeler kazandırmıştır. Sözlerindeki derinlik ve sehli mümteni (kolay gibi görünen ancak söylenmesi, yazılması zor olan özlü sözler) sanatını etkili bir şekilde kullanmasıyla kendisinden sonraki sanatçı ve okurları etkilemeyi başarmıştır. Birçok kelimeye farklı değer ve anlam katan Yunus Emre, Divan'ında "baş" ifadesini çeşitli dil yapılarıyla (deyim, mecaz, birleşik sözcük, ikileme, kalıp söz, Eski Türkiye Türkçesi-halk ağzı) ve günümüzde Türkçe sözlükte farklı anlamlara (çok anlamlılık) gelebilecek şekilde kullanmıştır. Çalışma, bu farklı anlam ve kullanımları sınıflandırmayı amaçlamaktadır. Nitel desendeki çalışmada doküman incelemesi yöntemiyle Yunus Emre'nin Divan'ında yer alan "baş" ifadesinin Türkçedeki farklı anlam ve kullanımları belirlenmiş, bulgular tablolarla gösterilmiş; bu tespitlerden yola çıkarak şairin Türkçeyi kullanmadaki ustalığı ile Türkçenin kelime ve anlam zenginliğine dair değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Yunus Emre Divanı, Baş, Dil Öğretimi, Dil Yapıları, Anlam

Atf: Emiroğlu, S. ve Çetinkaya, M. (2023). Yunus Emre'nin Divanı'nda "Baş" ifadesinin farklı anlam ve kullanımları. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(4), 1517-1536.

¹ Bu çalışma etik kurul izin belgesi gerektirmemektedir.

² Bu çalışma, 20-22 Mayıs 2022 tarihlerinde İstanbul Aydın Üniversitesi TÖMER biriminin düzenlediği "III. Uluslararası Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi Sempozyumu"nda sunulan bildiri temel alınarak oluşturulmuştur.

³ İstanbul Aydın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü/Türkçe Öğretmenliği Programı, selimemiroglu@aydin.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4892-9575

⁴ Millî Eğitim Bakanlığı, mustafacetinkaya.tr@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1590-3117

Different Meanings and Uses of the "Head" Word in the Divan of Yunus Emre

Selim EMİROĞLU⁵ - Mustafa ÇETİNKAYA⁶

Submitted by: 26.01.2023

Accepted by: 21.11.2023

Article Type: Research Article

Abstract

Yunus Emre, one of the great masters of Turkish, opened new doors to Turkish with the vocabulary he used in his works and brought original expressions and images. He succeeded in influencing the artists and readers after him with the depth of his words and his effective use of the art of sehli mümteni (pithy words that seem easy but are difficult to say and write). Yunus Emre, who added different values and meanings to many words, used the expression "head" in his Divan with various language structures (idiom, metaphor, compound word, reduplication, phrase, old Turkish-folk dialect) and in a way that can have different meanings (polysemy) in the Turkish dictionary today. The study aims to classify these different meanings and usages. In this qualitative study, the different meanings and usages of the expression "head" in Turkish in Yunus Emre's Divan were determined by document analysis method, the findings were shown in tables, and based on these findings, evaluations were made about the poet's mastery of using Turkish and the richness of Turkish vocabulary and meaning.

Keywords: *Divan of Yunus Emre, Head, Language Teaching, Language Structures, Meaning*

⁵ Istanbul Aydın University Faculty of Education Department of Turkish and Social Sciences Education/Turkish Language Teaching Program, selimemiroglu@aydin.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4892-9575

⁶ Ministry of National Education, mustafacetinkaya.tr@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1590-3117

Giriş

Türk edebiyatında geçmişten günümüze birçok önemli şair ve yazar eser üretmiştir. Bu şahsiyetler Türkçenin oluşumu, gelişimi ve zenginleşmesinde önemli bir yere sahiptir. Bunlardan biri de Yunus Emre'dir.

Yunus Emre yazmış olduğu şiirleriyle hem yaşadığı çağda hem de kendinden sonraki dönemlerde insanları derinden etkileyebilmiştir. Bunun en büyük nedenlerinden biri kullanmış olduğu dildir. Yunus, yaşadığı dönemin Türkçesini şiirlerinde arı ve duru bir şekilde kullanarak yüzyıllar sonra bile Anadolu insanına hitap etmeyi başarmıştır. “Yunus Emre, günümüz insanlarını bile derinden etkileyip heyecanlandıran şiirlerini *Türkoloji*'de ‘Eski Anadolu Türkçesi’ diye adlandırılan dille söylemiştir.” (Ocak, 2012, s. 97).

Yunus'un şiirleri dil olarak açık ve anlaşılır bir yapıdadır. “Günümüzden 600 küsur yıl öncesine ait olmalarına rağmen Yunus Emre'nin şiirlerinin dili, bugün için de oldukça sade ve anlaşılabilirliğinden hemen hiçbir şey yitirmemiş durumdadır. Sıradan bir öğrenim görmüş, Türkçe bilen hemen herkes, bu şiirlerin yüzeysel anlamına ulaşmak için çok seyrek olarak sözlüğe bakmak ihtiyacı duyar.” (Gemalmaz, 1991, s. 1). Bu anlaşılabilirlik, Yunus'u yaşatan diğer bir nedendir.

Yunus Emre, yaşadığı dönemin diline ve öz Türkçeye bağlı kalmıştır. “Yunus'un dili, yaşadığı çağın, yani XIII ve XIV. yüzyılın dilidir. Bu dil Oğuzca'dır. Oldukça eski yazma divanlarında, bugün unutulmuş eski kelimelere sıkça rastlanır. Çağdaşlarının eserlerinde de bu gibi kelimelere rastlanır. Birkaç örnek: kanda (nerede), assı (fayda), kancaru (nereye), key (pek), kelecı (söz), ısı (sahip), durmak (kalkmak), Çalap (Tanrı), kamu (hep, bütün).” (Öztelli, 1992, s. 67). Yunus'un; dönemin Türkçesini öz bir şekilde kullandığı, günümüz için bu türden eskimiş/eskicil (arkaik) sayılabilecek sözcüklere yer verdiği görülmektedir. “Şairin dilinde bugün için arkaik olan bazı kelimelere rastlanırsa da bu kelimeler dönemin dili için normaldir ve onların birçoğunu Anadolu ağızlarında bugün de bulmak mümkündür.” (Tavukçu, 2017, s. 105). Bu konuda Fuat Köprülü ise şunları belirtmiştir: “Herhâlde Yunus'un lisanı, o devirdeki başka Anadolu eserleri gibi, biraz archaic olmakla beraber, saf Anadolu Türkçesi'dir.” (Köprülü, 1976, s. 292). Türkiye Türkçesi ağızlarında yapılan çeşitli çalışmalar, Yunus'un kullandığı bu dilin büyük oranda yaşadığını göstermektedir.

Yunus Emre, ağırlıklı olarak Türkçe kelimelerle şiir yazmış olsa da Arapça ve Farsçaya da yer vermiştir. “Yunus, Farsçadan Türkçeye geçiş devrinin bir şairidir; Osmanlıca dediğimiz ‘üç dilden mürekkep lisan’ henüz tam olarak kurulmamıştır. Bu bakımdan Sultan Velede'de olduğu gibi Yunus'ta da Türkçe, Arapça, Farsça sözler yerine göre, hatta bazı kere vezin yüzünden üç dilde de kullanılmıştır.” (Gölpınarlı, 1941, s. 41). Arapça ve Farsçaya yer vermesinin bir sebebi de tasavvufi terimleri kullanmasıdır. “Yunus Emre tasavvuf şairi olduğundan, kuşkusuz, onun eserlerinde, hatta konuşmasında bile Fars ve Arap kelimeleri kullanması tabii sayılmalıdır.” (Nerimanoğlu, 1993, s. 3).

Yunus Emre; dili açık, yalın ve halkın anlayacağı bir şekilde kullanmaya özen göstermiştir. Şiirlerine içerik olarak bakıldığında şairin dinî-tasavvufi bir çizgide olduğu görülmektedir. “Yunus Emre'nin şiirlerinin muhtevasını tasavvuf ilkeleri, kendini gerçekleştirme/erginlenme olarak ifade edebileceğimiz tasavvufî eğitim süreci oluşturur.” (Küçükbasmacı, 2021, s. 60). Bu noktada Yunus, Orta Asya Türk geleneğinde olduğu gibi, yazdığı şiirlerle halkı dinî konularda bilinçlendirmek istemiştir.

Yunus Emre, eserlerini zengin bir kelime kadrosuyla oluşturmuştur. Kullanmış olduğu kelime çeşitliliği şairin Türkçeye hâkim olduğunu, dili ustaca işlediğini ve yüzyıllar boyunca kendisinden söz ettirebileceğini göstermektedir. Dil ve anlatımı, Türkçenin gelişmesine, yeni açılımlar kazanmasına katkı sağlamıştır. “Bir dilin gelişmesinde şüphesiz ki yazar ve şairlerin çok büyük bir etkisi vardır. Zira dilin güzelliği, akıcılığı onların eserlerindeki ifadelerle hayat kazanmaktadır. Yunus Emre, büyük bir dil ustası, üstün bir söz sanatçısıdır. Dili yalın ve açık, anlatımı içten ve sıcaktır.” (Akdemir, 2013, s. 431). Şairin dilde gösterdiği bu ustalık; manevi doygunluğu ve sözcük hâkimiyetinin bir yansımasıdır.

Dile, söze önem veren Yunus-zaman zaman-konu olarak dile ve söze değinir. “Birçok şiirinde sözün değeri, niteliği, sözünü bilmenin üstünlüğü, sözünü bilmemenin düşüklüğü, az ve öz sözün değeri, çok ve boş sözün değersizliği üstünde durmuştur.” (Eyüboğlu, 1985, s. 51). Sehli mümteni sanatının seçkin örneklerini oluşturan şiirleri, sanki düşünülmeden yazılmış gibi bir izlenim uyandırır da satır ve sözcüklerin altında yatan anlamın ortaya konulmasıyla şair, derinliğini okura duyumsatır.

Yunus Emre, şiirlerinde günlük hayattaki konuşma diline yakın bir yazı dilini tercih etmiş ve bunu başarmıştır. “Yunus Emre şiir dilini halk diline yakınlaştırmak için uğraşmıştır” (Yağcı, 2001, s. 52). Bu çabası-şairin yaşadığı yüzyıl göz önünde bulundurulduğunda-Türkçeye bilinçli bir şekilde önem verdiğini göstermektedir. “Yunus’un kullandığı kelime ve ifade kalıpları, mecaz ve istilahlar, Türkçenin edebileşmesi yolunda hakiki bir dönüm noktasıdır.” (Cesur, 2010, s. 32).

Yunus Emre, Türkçenin gelişimi üzerinde etki oluşturmuştur. “Eski Anadolu Türkçesi denilen bu devrenin en büyük temsilcilerinden olan şair, Türkçeyi son derece güzel kullanıp işleyen, geliştiren büyük bir sanatkârdır. Dili eşsiz bir kudret ve hünerle kullanan Yunus’un şiirlerinde Türkçe en güzel şeklini almıştır.” (Timurtaş, 1989, s. 3). Asırlar sonra Yunus’un dilinin yeniden kıymet kazanması bu bakımdan tesadüf değildir.

Şair, ekol oluşturmuş efsanevi bir isimdir. Vefatının üzerinden yüzyıllar geçmiş olmasına rağmen ardında bırakmış olduğu eserleri hâlâ birçok kişi tarafından âdeta bir okul gibi görülmekte ve insanların kalbine işlemektedir. “Bu nedenle Yunus yetmiş yıldır tüm aydınların gönlündedir; tıpkı yedi yüz yıldır halkın da gönlünde olduğu gibi.” (Başgöz, 1999, s. 5).

Yöntem

Çalışma nitel desende olup doküman analizi yöntemiyle oluşturulmuştur. “Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu ve olgular hakkında bilgi içeren, yazılı, görsel materyallerin analizini kapsar.” (Yıldırım ve Şimşek, 2008, s. 187-188).

Çalışma; Yunus Emre Divanı’nda yer alan “baş” ifadesinin Türkçedeki farklı anlam ve kullanımlarını tespit etmeyi, Türkçenin kelime ve anlam zenginliğini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda yapılan taramada Yunus Emre Divanı incelenmiş, “baş” ifadesinin farklı anlam ve kullanımları kategorize edilerek örneklerle sunulmuştur. Çalışma, semantik kapsamda olup ifadenin geçtiği bağlam göz önünde bulundurulmuştur.

Araştırmanın verileri, Mustafa Tatcı’nın “Yunus Emre Divanı” adlı çalışması taranarak elde edilmiştir. Çalışmada “baş” ifadesinin geçtiği bağlama bakılmış, ifadenin soyut ve somut olma durumları incelenmiş, “baş” ifadesinin Türkçenin çeşitli dil yapılarına (çok anlamlılık, deyim, mecaz, birleşik sözcük, ikileme, kalıp söz, eski Türkiye Türkçesi-halk ağzı) göre özellikleri sınıflandırılmıştır.

Çalışma, Yunus Emre’nin Divan’ında geçen “baş” ifadesiyle sınırlandırılmıştır. Yunus, kelimelere farklı anlam ve değerler yükleyebilen bir şairdir. Baş ifadesi de bunlardan biridir. Baş sözcüğünün seçilmesi ve çalışmanın bu sözcükle sınırlandırılması; yapılan ön taramada söz konusu sözcüğün Divan’da farklı anlam, değer ve kullanımlar yüklendiğinin fark edilmesinden dolayıdır. Yunus’un şiir ve mecaz zenginliği, daha çok Divan’ına yansıdığı için eser olarak Divan’ı tercih edilmiştir. Bu da çalışmanın bir diğer sınırlılığıdır.

Araştırmanın problem cümlesini “Yunus Emre’nin Divan’ında ‘baş’ ifadesinin farklı anlam ve kullanımları nelerdir?” sorusu oluşturmaktadır.

Bulgular ve Yorum

Yunus Emre, şiirlerinde birçok sözcüğü çok anlamlı olarak kullanmıştır. “Çok anlamlılık, sözcüklerin kurdukları ilişkiler sonucu gelişir.” (Emiroğlu, 2020, s. 2). Şairin divanda kullandığı çok anlamlı kelimelerden biri de “baş”tır. “Türkçenin en eski kelimelerinden biri olan ‘baş’, Eski Türkçe döneminden günümüze kadar Türkçenin bütün lehçelerinde ve şivelerinde kullanılmaktadır.” (Uçar, 2011, s. 186).

Yunus Emre'nin Divan'ındaki “baş” ifadesiyle ilgili farklı anlam ve kullanımlar incelendiğinde “baş”ın, TDK Türkçe Sözlük'te verilen 1, 2, 3, 4 ve 5. anlamlarını karşılar şekilde kullanıldığı, bunun yanında, Türkçedeki diğer dil yapılarına ait (deyim, mecaz, birleşik sözcük, ikileme, kalıp söz, eski Türkiye Türkçesi-halk ağzı) farklı anlam ve kullanımları da örneklendirdiği görülmüştür.

Bu bölümde “baş” ifadesinin farklı anlam ve kullanımları tasnif edilmiş, ifadenin geçtiği bağlama ilişkin örnekler Divan'da yer alan numara sırasıyla verilmiştir.

Tablo 1

Divan'da “Baş” İfadesinin TDK Türkçe Sözlük'teki Anlam ve Kullanımları

TDK Türkçe Sözlük	Frekans
1. anlam: İnsan ve hayvanlarda beyin, göz, kulak, burun, ağız vb. organları kapsayan, vücudun üst veya önünde bulunan bölüm, kafa, ser.	20
2. anlam: Bir topluluğu yöneten kimse.	3
3. anlam: Başlangıç.	1
4. anlam: Temel, esas.	2
5. anlam: Arazide en yüksek nokta.	1
Toplam	27

Tablo 1'de görüldüğü gibi, Yunus Emre'nin Divan'ında baş ifadesi Türk Dil Kurumunun Güncel Türkçe Sözlüğü'ndeki 5 farklı anlamı örneklendirmektedir. Bu kullanımlardan en çok karşımıza çıkan, 20 kez tekrarlanan 1. anlamdır. En az kullanım ise 1 kez yer almasından dolayı 3. ve 5. anlamlardır. “Baş” ifadesinin, çok anlamlı bir kelime olarak toplamda 27 defa kullanıldığı görülmektedir.

Baş Sözcüğünün Çok Anlamlı Kullanımları

1. Anlam: İnsan ve hayvanlarda beyin, göz, kulak, burun, ağız vb. organları kapsayan, vücudun üst veya önünde bulunan bölüm, kafa, ser.⁷

Zihî Mansûr ki maşûk yolında
Başı ber-dâr olupdur 'ışk elinden (245/6)

Yunus Emre bu şiirde Hallâc-ı Mansûr'un maşuk yolunda idam edilmesine telmihte bulunarak baş ifadesini sözlükteki ilk anlamıyla kullanmıştır.

⁷ Divan'da 1. anlamla ilişkili diğer beyitler için bkz. 1/1, 24/5, 35/5, 67/2, 73/7, 92/4, 102/2, 113/10, 116/3, 135/18, 136/2, 152/5, 201/12, 213/3, 360/7, 398/8, 412/4, 412/5, 412/5

2. Anlam: Bir topluluğu yöneten kimse.⁸

Dervîşler uçar kuşlar
Deniz kenârın kışlar
Zihî devletlü **başlar**
Eve dervîşler geldi (373/3)

Baş, lider ya da yönetici konumunda olan kimseler için de kullanılır. Şair, “zihî devletlü başlar” diyerek baş ifadesini sözlükteki ikinci anlamıyla kullanmaktadır.

3. Anlam: Başlangıç.

Gâyet hor u hakîr ol **başda** Halîl olasin
İsmâ'îl gibi sen de kurbâna irişince (309/3)

Yunus Emre bu şiirinde Hz. İbrahim'in, oğlu Hz. İsmail'i kurban etmesi olayına telmihte bulunmuştur. “*Kur'an'da yer verilen bu kıssa hem Hz. İbrahim'in hem de Hz. İsmail'in Allah'ın emri karşısında teslimiyetleri dolayısıyla edebiyatımızda konu edilmiştir.*” (Bars, 2016, s. 728). Şair bu dizelerde baş ifadesini “ilk önce, ilk başta” anlamıyla kullanmaktadır.

4. Anlam: Temel, esas. Yunus Emre bu ifadeyi Divan'ında “ilke” anlamında da kullanmaktadır.⁹

'İbâdetler **başdur** terk-i dünyâ
Eger mü'minsen ana inanasın (279/10)

Şair; ibadetlerin temelinin, esas ilkesinin dünyayı terk etmek olduğunu ve mümin olanların buna inanması gerektiğini ifade ederek baş ifadesini sözlükteki dördüncü anlamıyla kullanmaktadır.

5. Anlam: Arazide en yüksek nokta.

Karlu tagların **başında** salkım salkım olan bulut
Saçun çözüp benüm için yaşın yaşın aklar mısın (270/6)

Yunus Emre bu şiirde “karlı dağların başı” ifadesiyle dağın en tepe noktasını kastederek baş ifadesini sözlükteki beşinci anlamıyla kullanmaktadır.

Deyimler

Deyimler, söz varlığının temel taşlarıdır. “*Bir dildeki deyimler de sözvarlığı içinde yer alır; dili konuşan toplumun anlatımındaki gücünü ve başarısını, benzetmeye, nükteye olan eğilimini ortaya koyan önemli öğelerdir.*” (Aksan, 2004, s. 31). Deyimlerle ilgili birçok tanım ve açıklama bulunmaktadır. “*Deyimin tanımı konusunda birtakım farklılıklar bulunsa da genel olarak tanımlar birbirine benzemektedir. Öne sürülen ortak özellikler arasında, sözcüklerden en az birinin gerçek anlamının dışına çıkarak kullanılması ve deyim söz öbekleri şeklinde kalıplaşmış olması yer almaktadır.*” (Cesur, 2010, s. 45). Deyimler en az iki sözcükten oluşur. Bu özellik deyimi mecazdan ayırır. Yunus Emre, şiirlerinde “baş”la ilgili deyimlere yer vermiştir. Çalışmada yer alan deyimler, TDK'nin çevrim içi atasözleri ve deyimler sözlüğü ve Ötüken Türkçe Sözlük esas alınarak incelenmiştir.

⁸ Divan'da 2. anlamla ilişkili diğer beyitler için bkz. 387/7, 398/7

⁹ Divan'da 4. anlamla ilişkili diğer beyitler için bkz. 295/28

Tablo 2
Divan'da "Baş" İfadesinin Deyim Olarak Kullanımı

Deyimler	Frekans
baş eğmek	7
(birinin) başına gelmek	6
baş olmak	3
aklı başında	3
baştan aşmak	3
başı hoş ol(ma)mak	2
(bir yola) baş koymak	2
aklı başından gitmek	2
tepeden (ayağa) tırnağa	2
yalın ayak, başı kabak	2
başa varmak	2
aklı başından almak	1
başını kurtarmak	1
başına devlet (veya talih) kuşu konmak	1
aklı başına almak (toplamak, devşirmek)	1
baş (başı) çekmek	1
baştan çıkmak	1
baş tacı etmek	1
aklı başına gel(me)mek	1
başına kakmak	1
başını vermek	1
Toplam	44

Tablo 2 incelendiğinde Divan'da "baş" ifadesi ile ilgili deyimlerin sıkça yer aldığı görülmektedir. Bu deyimler arasında Divan'da en sık kullanılan; 1) Saygı göstermek için baş eğerek selamlamak. 2) Direnmekten vazgeçip buyruk altına girmek anlamlarına gelen "baş eğmek" deyimidir. Yunus Emre bu deyime Divan'ında 7 kez yer vermiştir. Divan'da deyimlere toplamda 44 kez yer verildiği görülmektedir.

(birinin) başına gelmek: Beklenmedik, şaşırtıcı bir olay veya durumla karşılaşmak.¹⁰

Gülme sakın sen ana eyü degildir sana

Kişi neyi gülerse **başa gelegen** olur (96/2)

Yunus Emre'nin anlaşılır bir Türkçe kullandığı bu dizelerde görülmektedir. "Kişi neyi gülerse başa gelegen olur." dizesinde baş ifadesinin anlam olarak "başına gelmek" deyimini karşıladığı görülmektedir. Aynı zamanda "Gülme komşuna, gelir başına." atasözünün de anlamsal olarak karşılandığı anlaşılmaktadır.

baş eğmek: 1. Saygı göstermek için baş eğerek selamlamak. 2. Direnmekten vazgeçip buyruk altına girmek.¹¹

Işkun Hakk'a irgürür cân gözi didâr görür

Görenler **baş indürür** İbrâhîm Edhem misin (257/7)

Şair, İbrahim Edhem Hazretlerine telmihte bulunarak baş ifadesini baş eğmek deyiminin birinci anlamı olan "saygı göstermek için baş eğerek selamlamak" anlamında kullanmıştır.

¹⁰ Divan'da (birinin) başına gelmek deyimine ilişkin diğer beyitler için bkz. 73/9, 86/4, 124/7, 127/6, 335/20

¹¹ Divan'da baş eğmek deyimine ilişkin diğer beyitler için bkz. 220/2, 319/4, 326/1, 329/2, 329/3, 409/3

baş olmak: 1. Küçük bir işte de olsa yönetici olmak, sözü dinlenir bir kimse olmak. 2. Önde gelmek, lider olmak.¹²

Gelünüz gidelüm gelün ki Yûnus geçdi gönildi
Ayaklara düşer Yûnus bu yola **baş olan** kimdür (30/5)

Yunus Emre manevi bir yolculuk olan yokluk yolunda alçakgönüllülükle “bu yola baş olan kimdür” diyerek baş ifadesini deyim olarak kullanmaktadır.

aklı başında: 1. Bilinci yerinde olan. 2. Sürekli akıllı davranan. 3. Doğru dürüst, kusursuz, akıllı başlı.¹³

Başında akıllı olan âhrete ‘amel itmez
Hûrîlere aldanmaz gözile kaşdan geçer (70/6)

Şair, bir şiirinde “Cennet Cennet didükleri/Bir ev ile birkaç Hûri/İsteyene virgil anı/Bana seni gerek seni” diyerek Allah aşkının büyüklüğünün yanında, yaptığı ibadetlerle kazanacaklarını önemsizleştirmektedir. Burada da başında akıllı olanın benzer bir tutumla hareket etmesi gerektiği işaret edilmektedir.

baştan aşmak: Pek çok olmak, pek çoğalmak.¹⁴

‘Aceb midür ‘aşık kişi ma’şûkını zikir iderse
‘İşk **başından aşıcagaz** gönlini zâr itse gerek (139/6)

Yunus, maşuk olarak Allah’ı benimsediği için şiirlerinde aşk kavramı ilahi aşk üzerine kuruludur. “Yunus’a göre sevgi kime duyulursa duyulsun gönlü parçalamaz. Tekleştirir ve birleştirir. Kâinatta varlıklara duyulan sevgi aslında Cenabîhak sevgisinin bir gereğidir.” (Görmek, 2019, s. 52). Şair, aşkın çoğalması için aşğın gönlünü ağlatması gerektiğini vurgularken “baştan aşmak” deyimini kullanmaktadır. Aşğın gönlünü ağlatması ifadesi ile de alışılmamış bağdaştırma örneği verir.

başı hoş ol(ma)mak: Anlaşmak. Arası iyi olma(ma)k.¹⁵

Dört kişidür yoldaşum vefâ-dârum râz-daşum
Üçile **hoşdur başum** birine buşup geldüm (181/4)

Şairin yoldaşları içinde arası iyi olanları belirtmek için başı hoş olmak deyiminden faydalandığı görülmektedir. “Yunus; cân, din, iman gibi soyut/dinî kavramları yoldaş, vefadâr ve sırdaş bir arkadaşa benzetmiştir. Bu üçü ile arası iyi olan Yunus Emre’nin, sürekli savaştığı düşmanı olan bir de nefsi vardır.” (Çukurlu, 2022, s. 228).

(bir yola) baş koymak: Bir şey uğruna ölümü göze almak.¹⁶

Şol seni seven kişi **komış yoluna başı**
İki cihân güneşi sensün yâ Resûla’llâh (344/2)

Yunus Emre bu beyitte Hz. Muhammed’in yolunda ölümü bile göze aldığını baş koymak deyimini ile belirtmektedir.

¹² Divan’da baş olmak deyimiyile ilişkili diğer beyitler için bkz. 292/3, 394/1

¹³ Divan’da akli başında deyimiyile ilişkili diğer beyitler için bkz. 112/3, 412/3

¹⁴ Divan’da baştan aşmak deyimiyile ilişkili diğer beyitler için bkz. 73/1, 278/5

¹⁵ Divan’da başı hoş ol(ma)mak deyimiyile ilişkili diğer beyitler için bkz. 354/3

¹⁶ Divan’da (bir yola) baş koymak deyimiyile ilişkili diğer beyitler için bkz. 226/4

aklı başından gitmek: Çok sevinçten veya çok korkudan ne yapacağını şaşırarak.¹⁷

Dost bana su'âl idicek
 'Aklum başumdan gidicek
 Hicâb derdi gark idicek
 Ben n'ideyin n'eyleyeyin (275/2)

Şair bu şiirde dost ifadesi ile Allah'ı kastetmektedir. “Yunus, hakiki dost olan Allah ile karşılaştığında aklının başından gideceğini ama aradaki perdenin varlığının kendisini dert içinde bırakacağını, bu halde çaresiz kalacağını ifade etmiştir.” (Dilmen, 2021, s. 85).

tepeden (ayağa) tırnağa: 1. Tamamıyla. 2. Baştan aşağı, her yanıyla, tepeden ayağa.¹⁸ Bu deyim, Yunus Emre'nin Divan'ında “baştan ayağa” diye geçmekteyken günümüzde, daha çok, “tepeden tırnağa” biçimiyle kullanılmaktadır.

Başdan ayağa degin Hak nûrı seni dutmuş
 Hak'dan ayru ne vardur kalma gümân içinde (302/11)

yalın ayak, başı kabak: Çok perişan bir kılıkta.¹⁹

İsrâfil sûrın ura halâyık turı gele
Baş açuk yalın ayak ıssılar ola katı (385/6)

Yunus, şiirlerinde betimlemelere de başvurur. Bu şiirinde ahirete ilişkin bir betimleme vardır. “Yunus Emre'nin dizelerinde ahiret kavramı geniş yer tutar. Onun için ahiret, fanilikten ebediliğe geçişi sağlayan bir vasıttır. Ahiret inancı, Yunus Emre'de büyük bir sorumluluk duygusu meydana getirmiştir. Yunus, dünya hayatında karşılaştığı zorlukların farkındadır.” (Bars, 2017, s. 247). Şair bu beyitte İsrâfil'in sura üflemesi ile kıyamet olayına işaret ederek kıyamet anında, içinde bulunulan hâlin perişanlığını belirtmek amacıyla yalın ayak başı kabak deyimini kullanmıştır. Deyim, Yunus'un Divan'ında “baş açuk yalın ayak” diye geçmekteyken günümüzde, daha çok, “yalın ayak, başı kabak” biçimiyle kullanılmaktadır.

baş varmak²⁰: Bitirmek, sonuçlandırmak, tamamlamak.²¹

Sabrıla benüm işüm niçe varısar başa
 Şol dostumun nüvahtı cânuma cân bıraktı (363/4)

Şair; sabrın önemine vurgu yapmak, sabırla birçok işi bitirdiğini dile getirmek için “baş varmak” deyiminden faydalanmıştır. “Sabrın kendi rızası ve işi olduğundan, sabır neticesinde her ne gelecekse başa razı geleceğinden dikkatle bahsetmektedir. Onun felsefesine göre sabır ilaçtır ve sabrın sonunda bilinmeyen nice mükâfatlar vardır. Bununla birlikte tasavvuf ilkesinin özünde de sabır kavramı gün yüzüne çıkmakta ve bu kavram insanlığa türlü öğretilerle aşılanmaktadır.” (Altun, 2020, s. 1682).

aklı başından almak: Bir şey birini düşünemeyecek bir duruma getirmek, çok şaşırtmak.

Gele sana cân alıcı dahı cân alur kılıcı
 'Aklunı başdan alıcı bir dem amân virmez ola (6/3)

¹⁷ Divan'da aklı başından gitmek deyimine ilişkin diğer beyitler için bkz. 244/1

¹⁸ Divan'da tepeden (ayağa) tırnağa deyimine ilişkin diğer beyitler için bkz. 404/9

¹⁹ Divan'da yalın ayak, başı kabak deyimine ilişkin diğer beyitler için bkz. 162/3

²⁰ Ötüken Türkçe Sözlük, 1. Cilt, s. 484

²¹ Divan'da baş varmak deyimine ilişkin diğer beyitler için bkz. 214/3

Şair burada güzel adlandırmadan faydalanmıştır. “*Can almakla görevli bir melek olan Azrail, ölümle özdeşleşmiş olduğu için adını bile anmak insanlarda korku ve endişe uyandırabilir. Bunun içindir ki “İnsan zihninde korku uyandıran varlıklar, kavramlar, olaylar, durumlar gerçek adlarıyla söylenmeyip, güzel adlandırma yapılarak söylenir.”* (Osanova, 2016, s. 139). Yunus Emre bu şiirinde “can alıcı” ifadesi ile örtülü anlamda Azrail’i, Azrail ile karşılaşınca insan aklının düşünme yetisinin yetersiz duruma geleceğini ise “aklını başından almak” deyimini ile ifade etmektedir.

başını kurtarmak: Canını korumak.

Gök perdelerin açalar eyü yavuzdan seçeler
Ol dem kancaru kaçalar **baş kurtarası** yir gerek (138/3)

Şair bu dizelerde kıyamet gününe atıfta bulunarak insanların canını kurtarmak için bir yer arama derdine düştüğünü başını kurtarmak deyimini ile ifade etmektedir. Yunus, “*Kulakları sağır eden o ses geldiğinde işte o gün kişi kardeşinden, annesinden, babasından, eşinden ve çocuklarından kaçır.*” (Abese, 80/33-36) ayetinin gereği olarak herkesin birbirinden kaçtığı o hesap gününü perde olarak nitelendirmiştir.” (Dilmen, 2021, s. 89). Yunus Emre’nin Türkçenin imkânlarından usta bir şekilde yararlandığı görülmektedir.

başına devlet (veya talih) kuşu konmak: Beklemediği büyük bir nimeti ele geçirmek.

Devlet tâcı başa kondı ‘ışk kadehin bana sundı
Susadugumca ben dahı her dem anı içer oldum (208/2)

Yunus; aşkı yüce bir kavram olarak ele almakta, aşk kadehinin kendisine sunulmasını “devlet tacı başa kondı” ifadeleriyle dile getirmektedir. Deyim günümüzde “başına devlet/talih kuşu konmak” biçiminde kullanılmaktadır.

aklını başına almak (toplamak, devşirmek): Akılsızca davranışlarda bulunmaktan kendini kurtarmak.

Esritdi ‘ışka düşürdi ben hamıdum ‘ışk bişürdi
‘**Aklum başuma divşürdi** hayrı şerden seçer oldum (208/3)

Bu beyitte şair kendi olgunlaşma sürecinden bahsetmektedir. “*Yunus aşka düştüğünden beri sarhoştur. Bu sarhoşluk onu hamlıktan kurtarmış, aşk odunda pişirmiştir. Pişen Yunus’un aklı o zaman başına gelmiş, hayırla şerri birbirinden ayırmıştır.*” (Bars, 2016, s. 238). Şair, aşk sarhoşluğuna kapılarak aklını başına devşirmiş ve önceden yaptığı nefsanî davranışlardan vazgeçmiştir.

baş (başı) çekmek: Herhangi bir konuda önde gitmek, önyak olmak.

Kanâ’at hırkası içre selâmet **başını çekdüm**
Melâmet gönlegin biçdüm ‘ârif olup geyen gelsün (230/2)

Yunus, bu beyitte nefsiyle olan mücadelesinden başarılı bir şekilde çıkarak kanaat hırkası içinde doğruluğa, esenliğe yöneldiğini; bu yolda arif olmak isteyenlere önyak olduğunu “baş çekmek” deyimini ile belirtmektedir.

baştan çıkmak: Ahlakı bozulmak, doğru yoldan ayrılıp uygunsuz işlere yönelmek.

Yine Yûnus **başdan çıkıp** ‘âr u nâmûsı yıkup
‘Âşiklarun cur’asından ulu kadeh içdi yine (312/8)

Şair, âşikların kadehinden bir yudum içtiği için ar ve namusu yıkarak yoldan çıktığını “baştan çıkmak” deyimini ile ifade etmektedir.

baş tacı etmek: Çok sevmek ve saymak, el üstünde tutmak.

Muhammed'ün medhini idelüm **baş üstine**
Zirâ ki ol Muhammed yüridi 'Arş üstine (321/1)

Yunus Emre bu beyitte Hz. Muhammed'in yüceliğini miraç olayına atıfta bulunarak anlatmaktadır. "Baş tacı etmek" deyimini ile Hz. Muhammed'in methinin el üstünde tutulması gerektiğini belirtmektedir.

aklı başına gel(me)mek: Davranışlarının yanlışlığını sezerek doğru yolu bulmak, ayılmak, kendine gelmek.

'Aklum başuma gelmedi 'ışk şarâbın tatmayınca
Kandalıgum bilimedüm girçek ere yitmeyince (325/1)

Şair, "aklı başına gelmek" deyimini olumsuz anlamıyla kullanarak aşk şarabını tatmayana kadar sağlıklı bir düşünceye sahip olmadığını, gerçek bir mürşide varmadan kendisini tam manası ile bilemediğini belirtmektedir.

başına kakmak: Yapılan bir iyiliği yüzüne vurarak birini üzmemek.

Kime kim Tanrı'dan haber virürsen
Kakır başın salar hüccetlü oldı (387/4)

Yunus'un yaşadığı 13. ve 14. yüzyıllarda Anadolu'da, özellikle Moğol istilasıyla birlikte siyasi otorite bozulmuş, toplumda maddi ve manevi yozlaşma ortaya çıkmıştır. "*Beylikler arasındaki iktidar ve güç kavgaları vb. sebeplerle Anadolu'da bir kargaşa ortamı hüküm sürmekteydi. Böyle zamanlarda ahlâk da çöker ve toplumda bir buhran baş gösterir.*" (Demirci, 2022, s. 116). Şair toplumdaki ahlaki bozulmayı tenkit ederek insanlara dinî hakikatlerden haber ettiği vakit tepkiyle karşılandığını ifade etmektedir.

başını vermek: Kendini feda etmek.

Gönlüm düşdi bir sevdâya
Gel gör beni 'ışk n'eyledi
Başımı virdüm gavgâya
Gel gör beni 'ışk n'eyledi

Yunus, "gönlüm düşdi bir sevdâya" diyerek ilahi aşkı kastetmekte, "başımı virdüm gavgâya" ifadesi ile de kendi nefsi ile kavgaya tutuştuğunu ifade etmektedir. İlahi aşkın sevdasından dolayı kendini tamamıyla nefsiyle mücadeleye verdiğini "başını vermek" deyimini ile belirtmektedir.

Mecazlar

Yunus Emre'nin Divan'ında baş ifadesinin sadece çok anlamlı veya deyim olarak kullanımları yer almaz. Bunun yanında "baş" ifadesinin-daha çok diğer kelimelerle birlikte kullanılarak-çeşitli mecaz anlamlar oluşturduğu görülür. Bu bölümde söz konusu anlam ve kullanımlar ele alınmıştır.

Tablo 3
Divan'da “Baş” İfadesinin Mecaz Anlamlı Kullanımları

Mecazlar	Frekans
can ve ten	5
kibir ve kötülüklerin merkezi	4
öz, bütün	3
endişelenmek	2
zihin	1
tabut	1
yer-yön	1
tükenmez arzu ve emellerin merkezi	1
en iyi	1
ömrün sona ermesi	1
Toplam	20

Tablo 3'te görüldüğü gibi Divan'da “baş” ifadesi mecaz anlamlarda da kullanılmıştır. Toplamda 20 mecaz anlamı kullanımı tespit edildiği Divan'da “baş” ifadesi, en fazla, “can ve ten” anlamındadır.

can ve ten²²

Dost senün ‘ışkun okı key katı taşdan geçer
‘İşkuna düşen ‘âşık **cânıla başdan** geçer (70/1)

Yunus, dost ifadesi ile Allah'ı belirterek ilahi aşka tutulmuş kişilerin hiçbir engel tanımayacağını ve aşkı uğruna “canıla başdan geçer” diyerek her şeyini feda edeceğini, ancak bu şekilde maşukuna sevgi ve muhabbetini iletebileceğini dile getirmektedir.

kibir ve kötülüklerin merkezi²³

Hayra döndi benüm işüm endişeden âzâd başum
Nefsüm **başımı** kesüben şer işlerden kaçır oldum (208/4)

Yunus Emre'nin sürekli mücadele ettiği düşmanlarından biri de kendi nefsidir. Nefsin en alt mertebesi olan nefsi emmâre ise sürekli kötülükleri emreder ve kişiyi kibirli göstermeye çalışır. “Yunus, nefsinin sözünü dinlemediğinden beri şer işlerden uzaklaşmış, bütün endişelerinden kurtulmuş, tüm işlerini hayra çevirmiştir.” (Bars, 2016, s. 238). Nefsinin emrettiği duygulara uymayarak kibir ve kötülüklerin merkezini yok ettiğini ve bu şekilde sıkıntılardan kurtulduğunu belirtmektedir.

öz, bütün²⁴

Zelil magbûn kala **başum** anda hiç dinmeye yaşum
Mahşer günü içüm taşum nâr olursa n'ideyin ben (274/2)

Şair mahşer gününe işaret ederek durumuna dikkat çekmektedir. Bu beyitte “baş” ifadesi ile özünü, bütününü yani benliğini dile getirmektedir.

²² Divan'da can ve ten anlamına ilişkin diğer beyitler için bkz. 70/7, 129/3, 146/4, 230/4

²³ Divan'da kibir ve kötülüklerin merkezi anlamına ilişkin diğer beyitler için bkz. 155/3, 155/3, 208/5

²⁴ Divan'da öz, bütün anlamına ilişkin diğer beyitler için bkz. 208/4, 412/6

endişelenmek²⁵

Ol kıyâmet bâzârında her bir kula **baş kayusu**
Ne kayursın anı seven çün ol ‘arasâtda bile (317/8)

Yunus Emre bu beyitte kıyâmet gününe atıfta bulunarak o gün geldiğinde herkesin kendi endişesi ve derdiyle meşgul olacağını “baş kayusu” ifadesiyle belirtmektedir.

zihin

‘İşkdur Yûnus’un cânı **başında** ser-encâmı
‘İşka münkir âdemi bu meydândan sürmişler (68/5)

Şair bu beyitte hem Türkçe (baş) hem de Farsça (serencam) baş ifadesini kullanmıştır. Ancak ikisi farklı anlamlar oluşturmaktadır. Yunus, “serencam” ifadesini başa gelen olaylar anlamında kullanırken “baş” ifadesini ise başına gelen olayların zihnindeki etkileri ve varlığıyla ilişkilendirmektedir.

tabut

Hiç bilmezem ben niçe idem kangı yana sefer idem
Yakasuz don geyem gidem **başsuz ata** bini(şi)cek (127/3)

Yunus Emre, tabut kelimesini ölümü çağrıştırdığı için örtük bir şekilde ifade etmiştir. “Kültürel özelliğin ön plana çıkartılmasıyla oluşturulan ağaç at ve başsuz at ifadelerinde, yolculuk ve ulaşımında kullanılan atın vurgulanmasıyla aslında ölümün bir yolculuk olduğuna işaret edilir.” (Osanova, 2016, s. 140). Ölümü çağrıştıran kavramlar insanlarda olumsuz duygular bırakacağı için şairler bunları mecaz anlamlarıyla ifade etmeyi daha uygun bulmuşlardır. Yunus da bu şairlerden biridir.

yer-yön

Başuma dikeler hece ne irt e bilem ne gice
‘Âlemler ümidi hâce sana fermân olam birgün (241/5)

Yunus, “başuma dikeler hece” ifadesi ile mezar taşına bir gönderme yapmaktadır. Mezar taşının, mevtanın baş kısmına dikilmesini ifade ederek “baş” ifadesini yer-yön bildirecek şekilde kullanmıştır.

tükenmez arzu ve emellerin merkezi

Giceye iresini kimse bilmez
Tûl-ı emel başın uzatmışam ben (258/6)

Yunus bu beyitte “ömrünü boşa harcadığını belirterek kendine yaptığı kötülüklerini anlatır; riyakâr ve günahkâr oluşuna değinir.” (Kaya, 2022, s. 385). “Baş” ifadesi ile bitmeyen isteklerin ve emellerin merkezini kastederek bu arzuların peşinde ömrünü nasıl heba ettiğini anlatmaktadır.

en iyi

Geçdüm bitmez sağınçdan usandum yaz u kışdan
Bostânlar başın buldum bostânım yağmâ olsun (271/6)

²⁵ Divan’da endişelenmek anlamına ilişkin diğer beyitler için bkz. 17/8

Şair “bostanların başı” ifadesi ile bahçelerin bahçesi yani en iyi bostan anlamına gelen sır bahçesini belirtmektedir.

ömrün sona ermesi

Yûnus imdi namâzun komagıl sen kıla gör
Ansuzın ecel irer ‘**ömür yitişür başa** (341/7)

Şair, “ömür yitişür başa” ifadesini deyimsel bir tarzda kullanarak insan hayatının her an sona erebileceğini belirtmektedir. “Allah’ın takdiri ile ömür geçer, insanlar sonsuz âleme geçer. Yunus, ölümün ne zaman gelip çatacağı belli olmadığından her an ölüme hazır olunması gerektiğini hatırlatır.” (Osanova, 2016, s. 145).

Diğer Dil Yapıları

Tablo 4
Divan’da “Baş” İfadesinin Diğer Dil Yapılarındaki Kullanımları

İfadeler	Eski Türkiye Türkçesi ve Halk Ağzı	Birleşik Kelime	Kalıp Söz	İkileme
yara	15			
baş üstüne			1	
baş ucu		1		
baştan başa				2

Tablo 4’e bakıldığında Yunus Emre’nin, “baş” ifadesini Türkçenin diğer yapılarıyla da kullandığı görülmektedir. Divan’da “baş” ifadesi Eski Türkiye Türkçesi ve halk ağzında “yara” anlamına gelen kullanımıyla 15 defa yer almaktadır. Baş ifadesinin ikileme olarak 2, kalıp söz ve birleşik kelime olarak 1 kez kullanıldığı görülmektedir.

Eski Türkiye Türkçesi ve Halk Ağzı²⁶

“Baş” ifadesinin, Eski Türkiye Türkçesi ve halk ağzında kullanılan ancak standart Türkçede pek fazla yer bulmayan farklı bir anlamı bulunmaktadır. Bu ifade bâş: “yara, çıban” (Ayverdi, 2011, s. 119) anlamındadır. Yunus Emre, şiirlerinde “baş” ifadesine “yara” anlamında yer verirken bu ifadeyi genellikle “ciğer, bağır, yürek, gönül” gibi sözcüklerle birlikte kullanmaktadır.

Ölmeklik dirlik ola ölümsüz dirlik bula
Başlu gönül onula merhemi sen olasin (261/2)

Şair “başlu gönül” ifadesinde “baş” kelimesini “yara” anlamında kullanarak ifadeye “yaralı gönül” manasını vermektedir.

birleşik kelime

Divan’da “baş” ifadesinin birleşik kelime olarak kullanıldığı da görülmektedir. “Yeni bir kavramı karşılamak için iki veya daha çok kelimenin Türkçenin söz kalıplarına uygun belirli yollarla bir araya getirilmesi ile kurulmuş söz birliği.” (Korkmaz, 1992, s. 27) olarak tanımlanan birleşik kelimeyi Divan’da “yatılan bir yerin baş konulan yönü veya yakını” biçiminde açıklanan “baş ucu” ifadesi örneklendirmektedir.

²⁶ Divan’da eski Türkiye Türkçesi ve halk ağzı kullanımıyla ilişkili diğer beyitler için bkz. 92/1, 92/3, 142/3, 146/1, 198/4, 253/5, 270/3, 277/1, 286/3, 330/2, 354/4, 362/1, 394/9, 404/4

Ulu-kiçi aqlamışlar server yigitler komışlar
Baş ucında yay sınımlar kırıluban oklar yatur (82/4)

kalıp söz

Yunus, söz varlığının bir parçası olan kalıp sözlere de baş ifadesi üzerinden bir örnek sunmaktadır. “Sözvarlığı içinde yer alan bu öğeler, bir toplumun bireyleri arasındaki ilişkiler sırasında kullanılması adet olan birtakım sözlerdir.” (Aksan, 2004, s. 34). Kalıp sözler belirli durumlarda söylenmiş ve bir gelenek hâline gelmiş ifadelerdir. Bu sözler, konuşma ve yazmada sıklıkla kullanılır. Divan’da “baş” ifadesi ile ilgili 1 kalıp söze yer verildiği görülmektedir. “Baş üstüne” sözü, verilen selamı kabul etme anlamındadır.

Yûnus Emrem sen gine Mustafâ'ya kıl selâm
Ol dahı kıla edâ yüz ile **baş üstine** (321/7)

ikileme²⁷

İkileme, TDK Türkçe Sözlük’te “anlamı güçlendirmek için aynı kelimenin tekrarlanması, anlamları birbirine yakın, karşıt olan veya sesleri birbirini andıran kelimelerin yan yana kullanılması” (<https://sozluk.gov.tr>) açıklamasıyla yer alır. Başka bir kaynak ikilemeyi şu şekilde açıklar: “İkilemeler, Türk dilinin her döneminde sık görülen anlatım kalıplarıdır. Anlamı kuvvetlendirmek, pekiştirmek amacıyla aynı sözcüğün yan, eş ya da karşıt anlamlı sözcüklerin tekrarıyla ikilemeler oluşur.” (Özer ve Demirtaş, 2018, s. 163). Yunus Emre’nin birçok sözcük ve sözcük grubunda olduğu gibi ikilemelerde de yetkinliği görülür. “İkilemeyi en iyi kullanan ozanların başında Yunus Emre gelir. Halk diline dayanan Yunus Emre, Türkçede ikilemenin anlatımdaki gücünü, etkisini kavramıştır. Hemen hemen her şiirinde, bir veya birkaç ikileme türünü, ustalıklı kullanır.” (Hatipoğlu, 1981, s. 63).

Yûnus bu nasihatı tutan yatlu olmaya
Bir niçe öğüt durur dinlesen **başdan başa** (293/6)

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Çalışmada Yunus Emre’nin Divan’ında «baş» ifadesinin farklı anlam ve kullanımları belirlenmiş ve bir sınıflandırmayla sunulmuştur. Bulgular ve yorum bölümünde yer alan bu sınıflandırmada, her başlığı örneklendirecek şekilde şiir parçaları verilmiş, “baş” ifadesinin hangi anlamda kullanıldığına ve ifadenin geçtiği bağlamın derin yapısına dair görüşler ortaya konulmuştur. Tespit edilen diğer beyitler dipnotta belirtilmiştir.

Yunus Emre’nin Türkçeyi ustaca kullandığı, Türkçenin çok anlamlılık özelliğinden yararlandığı görülmektedir. “Yunus Emre dilin bütün olanaklarından faydalanarak çok canlı, akıcı ve yalın bir edebî dil meydana getirmiştir.” (Akdemir, 2007, s. 219).

Yunus Emre’nin, Türkçe sözlükte “baş” ifadesinin sıralı anlamlarından birçoğunu şiirlerinde kullanması, bunun yanında deyim, birleşik sözcük, ikileme, mecaz, kalıp söz ve halk ağzına ilişkin anlamlarına da yer vermesi onun dil zenginliğini ortaya koymaktadır. Türkçenin imkânlarından sonuna kadar yararlanan şair, sadece “baş” ifadesini bile birçok farklı anlam ve yapıda kullanarak Türkçeye nitelik ve nicelik açısından anlam ve değer katmıştır.

Divan’da “baş” sözcüğü; sözlükteki 5 farklı anlamı örneklendirecek şekilde 27 kez, 21 farklı deyim içinde 44 kez, 10 farklı mecaz anlamı karşılar şekilde 20 kez, diğer dil yapılarından 4’üne örnek olacak şekilde 19 kez tekrar etmiştir. Yunus, Divan’ında baş ifadesini 40 farklı anlam özelliğiyle toplamda 110 defa kullanmıştır. Bu

²⁷ Divan’da ikileme kullanımına ilişkin diğer beyitler için bkz. 40/5

sonuç, Yunus Emre'nin Türkçedeki bir sözcükle bile birçok farklı anlamı yansıtan bağlamlar oluşturabildiğini, üretici kelime hazinesinin gelişmiş olduğunu ve Türkçenin söz varlığına hâkimiyetini göstermektedir. "O, *sade bir dile derin manalar yüklemesini bilmıştır.*" (Tatcı, 2005, s. 68).

Türkçenin en eski ve köklü sözcüklerinden biri olan "baş"ın farklı anlam ve biçimlere bürünmesi, dildeki neredeyse tüm söz varlığı öğelerini örneklendirmesi Yunus'un dil işçiliğindeki ustalığı, mecaz oluşturma yeteneği, dil hassasiyeti ve titizliğiyle açıklanabilir. Tekrarları sevmeyen, çeşitliliğe değer veren, ifadeyi bağlamına uygun bir tutarlılıkla gözler önüne seren, estetiğe önem veren, dil farkındalığı yüksek bir şair olan Yunus; asırlar ötesinden, edebiyatın bir dil sanatı olduğunu ve dilin sanat ürünlerini biçimlendirmedeki rolünü hatırlatmaktadır.

Şairin çok anlamlı "baş" ifadesine dil yapıları içerisinde en fazla deyimlerde yer verdiği sonra bunu sırasıyla sözlük anlamların, mecazların, Eski Türkiye Türkçesi ve halk ağzı kullanımların, ikileme, birleşik sözcük ve kalıp sözlerin takip ettiği görülmüştür. "Baş" ifadesinin Türkçe sözlükteki 1. anlamıyla, deyimlerden "başına gelmek", mecazlar içinden "can ve ten", diğer dil yapıları kategorisinde ise "yara" anlamıyla ön planda olduğu ortaya çıkmıştır. Şairin "baş" ifadesiyle ilgili kullandığı anlam ve yapıların-neredeyse hiç değişmeden-günümüze ulaştığı görülmüştür.

Türkçenin zenginliğini yansıtan sözcük ve sözcük gruplarını açık, anlaşılır, özgün ve bağlamına uygun bir şekilde kullandığı için Yunus'un şiirleri okunurken çoğu zaman sözlüğe bakma ihtiyacı duyulmaz. Bu tespiti yapılan bu çalışmayla da ulaşılmıştır.

Çalışmada Yunus'un; üzerinde çok konuşulmayan, konuşulduğunda örtmecelere (ecel şerbeti içmek, vadesi dolmak, hakka yürümek, can borcunu ödemek vb.) başvurulmuş ölüm gibi bir olguyu özgün bir mecazla (başsız ata binmek) sunabildiği, ölümün bir yolculuk olduğunu dile getirdiği görülmüştür. "Yunus'un kullandığı sözcük ve ifade kalıpları, mecaz ve istilahlara, Türkçenin edebileşmesi yolunda dönüm noktasıdır." (Erkınay Tamtamış, 2021, s. 34).

Yunus'un, söz varlığı havuzundan çekip aldığı ve şiirlerinde yer verdiği bu anlam ve kullanımlar, aynı zamanda, Türkçenin zenginliğini de yansıtmaktadır. Türkçedeki her bir sözcüğün farklı dil yapılarıyla karşımıza çıkması muhtemeldir.

Yara anlamında da kullanılan baş ifadesinin zamanla anlam daralmasına uğradığı görülmektedir. "Ölenin arkasından taziyeye gitmek, baş sağlığı dilemek, dualarla ölen kişiyi anmak Türk milletinin de vazgeçilmez ritüelleri arasındadır. En çok kullanılan "Başın sağ olsun." kalıp sözüdür ki bunun "ölen ölmüş gitmiş, sen sağ ol" anlamında olmadığı, eskiden gelen bu sözün aslında "Başın sağalsın." [baş: çiban. (Türkçe Sözlük, 152) yani "Yaran iyileşsin." anlamında olması, milletimizin bu konudaki duyarlılığının en güzel örneklerinden biridir. Görüldüğü üzere "sağalsın" kelimesi kullanıla kullanıla "sağolsun" şekline dönüşmüştür." (Ergönenç, 2019, s. 513). Bu durum da Türkçenin canlı ve dinamik bir dil olduğunu göstermektedir.

Çalışma sonucunda ilgili kurum ve kişilere (alanda çalışanlara, araştırmacılara, okuyuculara) bazı önerilerde bulunulmuştur. Söz konusu öneriler şu şekildedir:

- Yunus Emre'nin eserlerinde çok anlamlılık özelliği gösteren farklı kelimeler üzerinde sınıflandırmalar yapılabilir.
- Yunus Emre'nin eserlerinde kullandığı özgün mecazların derin yapılarını tespit etmeye yönelik çalışmalar yapılabilir.
- Yunus Emre'nin, kelime ve kelime gruplarını hangi bağdaştırmalarla kullandığına dair çalışmalar yapılabilir.

Kaynakça

- Akdemir, Y. (2007). *Yunus Emre'de Türkçe* (Yüksek Lisans Tezi). İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Akdemir, Y. (2013). Yunus Emre'de kelime kadrosu. *Turkish Studies*, 8(9), 429-458. Erişim adresi: <https://search.trdizin.gov.tr/tr/yayin/detay/274193/>
- Aksan, D. (1992). Yunus Emre'de dil ustalığı. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 2(4), 53-68. Erişim adresi: <http://www.turkdilleri.org/turkdilleri/tda02.html>
- Aksan, D. (2004). *Türkçenin sözcükleri*. (3. bs.). Ankara: Engin Yayınevi.
- Aksoy, Ö. A. (1984). *Deyimler sözlüğü*. (4. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Altun, S. (2020). Yunus Emre Divanı'nda sabır ve ahlak. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7(3), 1673-1694. doi: 1046868/atdd.38
- Avşar, Z. (2013). *Nasihatlar Kitabı (Risale'tün Nushiyye)*. Eskişehir: Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı.
- Ayverdi, İ. (2011). *Kubbealtı lügatı misalli büyük Türkçe sözlük*. İstanbul: Kubbealtı.
- Bars, E. M. (2016). Yunus Emre'de imanın esasları. *International Journal of Language Academy*, 4, 219-241. doi: 10.18033/ijla.2452
- Bars, E. M. (2016). Yunus Emre'de peygamberlere yapılan göndergeler. *Tarih Okulu Dergisi*, 9, 719-744. doi: 10.14225/Joh1004
- Bars, E. M. (2017). Yunus Emre'de ahiret inancı. *The Journal of Academic Social Science*, 42, 244-259. doi: 10.16992/ASOS.12020
- Başgöz, İ. (1999). *Yunus Emre*. İstanbul: Çağdaş Matbaacılık.
- Bilgin, A. A. (2020) Yunus'un sözü. *Türk Dili Dergisi*, 819, 30-34. Erişim adresi: https://tdk.gov.tr/wp-content/uploads/2020/03/7_A.-Azmi-Bilgin--YUNUS%E2%80%99UN-S%C3%96Z%C3%9C-_5.pdf
- Cesur, H. H. (2010). *Yunus Emre Divanı'ndaki deyimlerin yapı ve anlam bakımından incelenmesi* (Yüksek lisans tezi). Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.
- Çağbayır, Y. (2007). *Ötüken Türkçe sözlük: Orhun yazıtlarından günümüze Türkiye Türkçesinin söz varlığı I, II, III, IV*. İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Çukurlu, T. (2022). Yunus Emre'nin zihin dünyasına açılan pencere: teşbih. C. Vatandaş (Baş. Ed.), *Yunus Emre (hayatı-düşünceleri-eserleri)* içinde (s. 228-242). Ankara: TBMM Basımevi.
- Demirci, M. (2022). Yunus Emre günümüz insanına ne söyler?. *Tasavvuf Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 1 (1), 115-123. doi: 10.32739/ustad.2022.1.19
- Dilmen, Ö. (2021). Yunus Emre'nin Divân'ında perde metaforu. *Bilim Armonisi Dergisi*, 4 (2), 78-91. doi: 10.37215/bilar.956808
- Emiroğlu, S. (2020). Okuma eğitimine bağlamsal bir katkı: Okumanın Türkçede farklı anlamlarda kullanımı. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (21), 1-22. doi:10.29000/rumelide.835350.
- Ercilasun, A. B. (2004). *Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk dili tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ergöncü, D. (2019, Ekim). *Türkiye Türkçesinde kullanılan baş sağlığı kalıp sözleri*. XI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri, Samsun. Erişim adresi: <https://dunyadiliturkce2019.omu.edu.tr/>

- Erkınyay Tamtamış, H. K. (2021). Yunus Emre'nin fiillerinde metafor. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, (Yunus Emre Özel Sayısı)*, 33-47. doi: 10.33171/dtcjournal.2021.61.3.3
- Eyüboğlu, S. (1985). *Yunus Emre*. İzmir: Cem Yayınevi.
- Gemalmaz, E. (1991, Ekim). *Yunus Emre'nin şiirlerindeki dil özellikleri*. Yunus Emre Sempozyumu Bildirileri, Erzurum. Erişim adresi: https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/151416/mod_resource/content/1/yunus_emrenin%20dili.pdf
- Gölpınarlı, A. (1941). *Yunus Emre-hayati ve bütün şiirleri*. İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Gölpınarlı, A. (1943). *Yunus Emre Divanı*. İstanbul: Ahmet Halit Kitapevi.
- Görmek, A. E. (2019). *Mevlâna ve Yunus Emre'nin aşk felsefelerinin mukayesesi (Mesnevî ve Yunus Emre Divanı'nda)* (Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi Mevlâna Araştırmaları Enstitüsü, Konya.
- Hatipoğlu, V. (1981). *Türk dilinde ikileme*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaya, H. (2022). Yunus Emre'nin şiirlerinde yerilen unsurlar. C. Vatandaş (Baş. Ed.), *Yunus Emre (hayati-düşünceleri-eserleri)* içinde (s. 379-401). Ankara: TBMM Basımevi.
- Korkmaz, Z. (1992). *Gramer terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Köprülü, M. F. (1976). *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Küçükbasmacı, G. (2021). "Ben bir kitap okudum kalem onu yazmadı": Söz ve yazı bağlamında Yunus Emre Divanı'nda "okuma". *Millî Folklor*, 132, 51-62. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/millifolklor/issue/66376/917852>
- Nerimanoğlu, K. V. (1993). *Türk dilinin bestecisi, ressamı, mimarı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ocak, A. Y. (2012). *Yunus Emre*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Ospanova, G. (2016). Yunus Emre Divanı'nda ölümü güzelleştiren ifadeler (expressions that beautify death in 'Yunus Emre's Diwan'). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (41), 131-149. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tdded/issue/23718/252640>
- Özer, H. Demirtaş, Y. (2018). Yunus Emre Divanı'nda geçen ikilemeler üzerine. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(60), 163-171. doi: 10.17719/jisr.2018.2771
- Öztelli, C. (1992). *Yunus Emre yaşamı ve bütün şiirleri*. (4. bs.). İstanbul: Özgür Yayın Dağıtım.
- Tatçı, M. (2005). *Divan ve Risâletü'n-Nushiyye*. İstanbul: Sahhaflar Kitap Sarayı.
- Tavukçu, O. K. (2017). *Yunus Emre kitabı*. Aksaray: Aksaray Valiliđi Kültür ve Turizm Müdürlüğü.
- Timurtaş, F. K. (1989). *Yunus Emre Divanı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- TDK. (2022). Baş. *Güncel Türkçe sözlük*. <https://sozluk.gov.tr> sayfasından erişilmiştir.
- TDK. (2022). İkileme. *Güncel Türkçe sözlük*. <https://sozluk.gov.tr> sayfasından erişilmiştir.
- Uçar, İ. (2011). "Baş, kafa, ser" kelimelerinin eş anlamlılığı ve "baş" kelimesine Divanü Lugati't-Türk merkezli bir yaklaşım. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(17), 186-203. Erişim adresi: <https://www.sosyalarastirmalar.com/articles/an-approach-to--the-word-ba-head-and-synonymousness-of-the-words-ba-kafa-ser--in-divan-lugatttrk.pdf>
- Yağcı, Ö. (2001). *Yunus Emre yaşamı ve bütün şiirleri*. İstanbul: Gün Yayıncılık.

Yardımcı, M. Güven, A. Z. (2010). 13. Yüzyıl Türk halk şiirinde ahlâki anlayış. *Folklor/Edebiyat*, 16(64), 181-191. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/fe/issue/26027/274132>

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2008). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Extended Abstract

Purpose

The aim of the study is to examine the Divan of Yunus Emre in order to defend the thesis that he gives different meanings and values to words in his works and to determine which meanings and uses the expression "head", which is selected as an example of this in the Divan, is used in response to which meanings and uses. The problem sentence of the study is "What are the different meanings and uses of the expression 'head' in Yunus Emre's Divan?"

Design and Methodology

The study has a qualitative design and employed the document analysis method. Document review covers the analysis of written and visual materials containing information about the phenomena and phenomena to be investigated (Yıldırım and Şimşek, 2008, pp. 187-188). The study was semantic in scope, and the word context was the focus.

The data of the study was obtained by scanning Mustafa Tatcı's work titled "Yunus Emre Divanı". In the study, the context in which the expression "head" occurs was examined, the abstract and concrete status of the expression was examined, and the features of the expression "head" according to various language structures of Turkish (polysemy, idiom, metaphor, compound word, reduplication, phrase, old Turkish-folk dialect) were classified.

Findings

When the different meanings and usages related to the expression "head" in Yunus Emre's Divan were examined, it was seen that "head" was used in a way that meets the meanings 1, 2, 3, 4 and 5 given in the TDK Turkish Dictionary, as well as exemplifying different meanings and usages belonging to other language structures in Turkish (idiom, metaphor, compound word, reduplication, phrase, old Turkish-folk dialect).

It is seen that idioms related to the expression "head" are frequently used in the Divan. Among these idioms, the most frequently used in the Divan are; 1) Bowing the head to show respect. 2) It is the idiom "to bow down" which means to give up resistance and come under command. Yunus Emre used this idiom 7 times in his divan. It is seen that idioms are used 44 times in total in the Divan.

In Yunus Emre's Divan, there are not only polysemous or idiomatic uses of the expression "head". In addition, it is seen that the expression "head" - mostly used in combination with other words - creates various metaphorical meanings.

Yunus Emre also uses the expression "head" with other structures of Turkish. In the Divan, the expression "head" is used 15 times in old Turkish and colloquial Turkish, meaning "wound". It is seen that the expression "head" is used 2 times as a reduplication and 1 time as a phrase and compound word.

In the Divan, the word "head" is repeated 27 times to exemplify 5 different meanings in the dictionary, 44 times in 21 different idioms, 20 times in 10 different figurative meanings, and 19 times as an example for 4 of the other language structures. In his Divan, Yunus uses the expression "head" 110 times in total with 40 different meaning features. This result shows that Yunus Emre can create contexts reflecting many different meanings even with only one word and shows his command of Turkish vocabulary.

Research Limitations

The study is limited to the expression "head" in Yunus Emre's Divan. Yunus is a poet who can attribute different meanings and values to words. The expression "head" is one of them. The choice of the word "head" and limiting the study to this word is due to the realization that the word in question has different meanings, values and uses in the Divan in the preliminary scanning. Since Yunus's richness of poetry and metaphor is mostly reflected in his Divan, his Divan was preferred as a work. This is another limitation of the study.

Implications

The fact that Yunus Emre uses many of the meanings of "head" listed in the Turkish dictionary in his poems, as well as the meanings of "head" as idiom, compound word, dilemma, metaphor, figurative expression, stereotype and colloquialism, reveals his linguistic richness.

The fact that "head", one of the oldest and deep-rooted words of Turkish, takes on different meanings and forms and exemplifies almost all elements of vocabulary in the language can be explained by Yunus' mastery and meticulousness in language craftsmanship. Yunus, who dislikes repetition, values diversity, and reveals the expression with a consistency appropriate to its context, reminds us of the role of language in shaping the products of art from centuries beyond.

These meanings and usages, which Yunus took from the pool of vocabulary and reflected in his poems, also reflect the richness of Turkish. Each word in Turkish is likely to be encountered with different linguistic structures. Since he uses words and phrases that reflect the richness of Turkish in terms of polysemy, idiomatic meaning and suitability for creating metaphors in a clear, comprehensible, original and contextually appropriate way, one does not need to look at the dictionary most of the time while reading his poems. The fact that even the expression "head" is used with such diversity and in accordance with its context proves Yunus Emre's richness of expression, language mastery, ability to create metaphors, language awareness and sensitivity.

Originality/Value

Different meanings and uses of the word head in the Divan of Yunus Emre were classified in this study. The determinations, together with the examples, are reflected in the findings section. The findings show that Yunus Emre used Turkish skillfully and benefited from the polysemy feature of Turkish.

Araştırmacı Katkısı: Selim EMİROĞLU (%50), Mustafa ÇETİNKAYA (%50)